

Ελισάβετ Κοντογιώργη

**ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ,
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΟΥ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ***

Στη δεκαετία του 1920 συντελέστηκε στη Μακεδονία μια δραματική και απότομη δημογραφική και εθνολογική μεταβολή που ήταν το αποτέλεσμα της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία σύμφωνα με την Σύμβαση της Λωζάνης (30/1/1923) και της εκούσιας ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Βουλγαρία σύμφωνα με την Σύμβαση του Νεϊγύ (27/11/1919)¹. Με την αναχώρηση του συνόλου σχεδόν των Μουσουλμάνων –οι οποίοι το 1913 αποτελούσαν το 39,4% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής– καθώς και του μεγαλύτερου ποσοστού των βουλγαροφρόνων σλαβοφώνων κατοίκων, και με την ταυτόχρονη εγκατάσταση περίπου 650.000 Ελλήνων προσφύγων από την Μικρά Ασία, τον Πόντο, την Ανατολική Θράκη, τον Καύκασο, την Νότια Ρωσία και από την Βουλγαρία, η Μακεδονία απέκτησε εθνολογική ομοιογένεια μοναδική για τα βαλκανικά δεδομένα, ενώ ο πληθυσμός της υπολογίζεται ότι αυξήθηκε κατά 30%².

Στην παρούσα μελέτη θα συζητηθούν οι παράγοντες εκείνοι που οδήγησαν στην αναχώρηση των Σλαβόφωνων³ από την Μακεδονία κατά την περίοδο

* Η πρώτη μορφή του παρόντος κειμένου ανακοινώθηκε στο Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη, 25-27 Νοεμβρίου 1994) που οργάνωσε το Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου σε συνεργασία με τον Τομέα της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με θέμα «Το Μακεδονικό Ζήτημα: Όψεις και ιστορική εξέλιξη». Το κείμενο, στη μορφή που δημοσιεύεται εδώ, είχε κατατεθεί από το Δεκέμβριο του 1994 στη Γραμματεία του ΙΜΧΑ για να δημοσιευτεί στα Πρακτικά του Συμποσίου, σχέδιο που δεν υλοποιήθηκε. Για τον λόγο αυτό δεν γίνονται αναφορές στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία που είδε το φως της δημοσιότητας στην περίοδο των τεσσάρων χρόνων που μεσολάβησαν.

1. Για τις Συμβάσεις του Νεϊγύ και της Λωζάνης βλ. St. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932, σ. 27-48 και 335-352 αντίστοιχα. Επίσης D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of Minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι 1962, σ. 60-61 και 64-71.

2. Ι.Κ.Χασιώτης, «Η ελληνική Μακεδονία μετά την απελευθέρωση: Γενικές παρατηρήσεις και κύριες φάσεις» στο συλλογικό έργο Ι.Κολιόπουλος-Ι.Χασιώτης (επιμέλεια) *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, τ.2, σ.12.

3. Οι Σλαβόφωνοι κάτοικοι της Μακεδονίας αναφέρονται πιο συχνά στις πηγές του μεσοπολέμου ως Βούλγαροι, Βουλγαρίζοντες ή Βουλγαρόφωνοι. Για τον προσδιορισμό της γλωσσικής μειονότητας που μιλούσε την σλαβική διάλεκτο χρησιμοποιήθηκαν και διάφοροι άλλοι όροι, ό-

1913-1930. Στόχος είναι να αναλυθούν τα κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν από την άφιξη και εγκατάσταση των ελλήνων προσφύγων στις αγροτικές περιοχές, όπου κατοικούσαν οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί, και να αποτιμηθεί ο αντίκτυπός τους στο Μακεδονικό Ζήτημα κατά την δεκαετία του 1920. Πιο συγκεκριμένα σε τι βαθμό επηρέασαν τις επιλογές των σλαβόφωνων χωρικών και τι ρόλο έπαιξαν στην Βαλκανική εξωτερική πολιτική.

Ο ανταγωνισμός των Βαλκανικών κρατών για τη Μακεδονία αναπόφευκτα επηρέασε τον τρόπο σύνταξης των εθνολογικών στατιστικών, οι οποίες περισσότερο αποσκοπούσαν στην ενίσχυση των εθνικών επιδιώξεων των συντακτών τους και λιγότερο στην επιστημονική διερεύνηση της δημογραφικής και εθνολογικής εικόνας της περιοχής. Οι στατιστικές της περιόδου πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις, χρησιμοποιούν διαφορετικά κριτήρια για την κατάταξη του χριστιανικού πληθυσμού σε εθνότητες, απέχουν χρονικά μεταξύ τους, δεν είναι πλήρεις, χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια ως προς την διοικητική ή γεωγραφική ενότητα στην οποία αναφέρονται και καθιστούν ιδιαίτερα δύσκολη την προσέγγιση της εθνολογικής κατάστασης της περιοχής⁴.

Ο αριθμός των Σλαβοφώνων, οι οποίοι ζούσαν πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους στις περιοχές που αποτέλεσαν την ελληνική Μακεδονία, σύμφωνα με την Συνθήκη του Βουκουρεστίου, ανερχόταν κατά την επίσημη ελληνική άποψη σε 120.000 άτομα. Στον αριθμό αυτό, όπως έχει εξακριβωθεί από πρόσφατες έρευνες, υπολογίστηκαν μόνο όσοι θεωρήθηκαν πρώην εξαρχηκοί ή βουλγαρόφωνες, ενώ οι πρώην πατριαρχικοί ή ελληνόφωνες Σλαβόφωνοι συγκαταριθμήθηκαν μαζί με τους άλλους Έλληνες (ελληνόφωνους, βλαχόφωνους και αλβανόφωνους) της Μακεδονίας. Ο συνολικός αριθμός των δύο ομάδων των Σλαβοφώνων θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον 250-260 χιλιάδες άτομα⁵. Κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα ορισμένοι Σλαβόφωνοι

πως Σλάβοι, Σλαβόφιλοι, Σλαβίζοντες, Εξαρχικοί, Βουλγαρο-Μακεδόνες, Σλαβομακεδόνες ή απλώς Μακεδόνες. Για τις ιδεολογικές προεκτάσεις και το περιεχόμενο των όρων βλ. Ε. Κοντογιώργη, *The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia: 1923-30*, διδακτορική διατριβή, Οξφόρδη 1996 (υπό έκδοση), σ. 170-172.

4. Η εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας πριν από τους βαλκανικούς πολέμους έχει γίνει αντικείμενο πολλών μελετών. Για το θέμα αυτό βλ. το κλασικό έργο του H.R. Wilkinson, *Maps and Politics; a Review of the ethnographic Cartography of Macedonia*, Λίβερπουλ 1951. Για μία πρόσφατη και συμπληρωμένη προσέγγιση βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Συμβολή στην έρευνα για την εθνολογική κατάσταση της Μακεδονίας πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους», ανάτυπο από την *Δωδώνη*, τ. 20. 1 (1991), Επιστημονική Επετηρίδα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, [Ιωάννινα 1994], σ. 329-362, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

5. Για την επίσημη ελληνική άποψη βλ. V. Colokotronis, *La Macedoine et l'Hellenisme. Étude*

χωρικοί, άρρενες κυρίως, κατέφυγαν στην γειτονική Βουλγαρία ή μετανάστευσαν στην Αμερική λόγω του δυσμενούς πολιτικού κλίματος αλλά και της οικονομικής δυσπραγίας, στην οποία οφείλεται το κύμα της μετανάστευσης από την Ελλάδα και την Μακεδονία κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα. Ο αριθμός τους μας είναι άγνωστος. Εξάλλου αρκετοί από αυτούς μετά από εργασία 3-5 χρόνων επέστρεφαν, αν το επέτρεπαν οι αρχές⁶. Μεταξύ του 1913-23 ο αριθμός των Σλαβοφώνων μειώθηκε ακόμη περισσότερο, γιατί αρκετοί μετανάστευσαν στα γειτονικά Βαλκανικά κράτη και τις χώρες του Νέου Κόσμου. Σύμφωνα με μια Ελληνική στατιστική του 1916 οι Σλαβόφωνοι εξαρχικοί ήταν περίπου 106.000 άτομα και αντιπροσώπευαν περίπου το 10% του συνόλου του πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας. (Βλ. Πίνακα 1 του Παραρτήματος).

Είναι πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί ο αριθμός των Σλαβοφώνων που εγκατέλειψαν την Μακεδονία την περίοδο 1913-19. Οι υπάρχουσες στατιστικές παρουσιάζουν πολλά κενά και ασυμφωνίες. Σε ορισμένες περιοχές τα αρχεία είχαν καταστραφεί κατά την διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων (π.χ. στην υποδιοίκηση Καστοριάς τα αρχεία είχαν καεί το 1913). Δεν είναι επίσης γνωστές οι ημερομηνίες αναχώρησης των Σλαβοφώνων από τις διάφορες περιοχές. Οι υπολογισμοί έγιναν εκ των υστέρων, τις περισσότερες φορές μετά την υπογραφή της Σύμβασης του Νεϊγύ, με βάση τις πληροφορίες των προέδρων των κοινοτήτων, για να εκτιμηθεί το μέγεθος και η αξία της ακίνητης περιουσίας που εγκατέλειψαν όσοι μετανάστευσαν στην Βουλγαρία και να οριστεί το ποσό της αποζημίωσης που edικαιούνται. Κατά μία εκτίμηση 15.000 Σλαβόφωνοι με Βουλγαρική εθνική συνείδηση εγκατέλειψαν την περιοχή στο διάστημα 1913-21, οι περισσότεροι από τους οποίους ακολούθησαν τον βουλγαρικό στρατό κατά την υποχώρησή του μετά τη λήξη της βουλγαρικής κατοχής του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου⁷. Από τον αριθμό αυτό 3.606 περίπου

historique et ethnologique, Παρίσι 1919 και Α.Α.Πάλλη, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδον 1912-1924*, Αθήνα 1924. Για τις νεότερες προσεγγίσεις βλ. John Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ 1983, σ. 247 και Δημήτρης Λιθοξόου, «Η μητρική γλώσσα των κατοίκων του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών», *Θέσεις*, τ. 38, Ιαν.-Μαρτ. 1992, σ. 39-66. Πρβ. Ι. Κολιόπουλος, *Ληλασία Φρονημάτων*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 35.

6 Ανδρέα Μιχ. Ανδρεάδου (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις*, Φροντιστήριον Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής (Αριθ. 12), Αθήνα 1917. Για την μετανάστευση από τη Μακεδονία (Γιαννιτσά, Έδεσσα, Κοζάνη, Ανασελίτσα) βλ. σ. 321-358. Basil C. Gounaris, «Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 7, 1989, σ. 133-153.

7. George B. Zotiades, *The Macedonian Controversy*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 39.

μετανάστευσαν από τις ανατολικές επαρχίες, σύμφωνα με τα στοιχεία του Γενικού Διοικητή της Ανατολικής Μακεδονίας⁸. Από τη Δυτική Μακεδονία κατά τη ίδια περίοδο μετανάστευσαν 1.121 άτομα. Επίσης υπολογίζεται ότι περίπου 8.000 Σλαβόφωνοι μετανάστευσαν από τη Δυτική Μακεδονία για την Αμερική⁹. Οι υπόλοιποι εγκατέλειψαν την Κεντρική Μακεδονία στο ίδιο διάστημα.

Η αναχώρηση των Σλαβοφώνων χωρικών από τις περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας φαίνεται ότι οφειλόταν τόσο στα πολιτικά γεγονότα και το φιλοβουλγαρικό τους φρόνημα, όσο και στην κοινωνική πίεση που ασκήθηκε στον ντόπιο πληθυσμό μετά το 1914 από την άφιξη και εγκατάσταση στην Μακεδονία ελλήνων προσφύγων από την Θράκη, τα Μικρασιατικά παράλια και τον Καύκασο. Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες που πήραν προσωρινά κάποιο κλήρο σε αγροτικές περιοχές εγκαταστάθηκαν στην Κεντρική Μακεδονία (υποδιοικήσεις Κιλκίς και Θεσσαλονίκης). Το 1915 σε αρκετά από τα σλαβόφωνα ή μικτά χωριά του Κιλκίς όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες, π.χ. στην Κοκκινιά (Κούσοβο), το Μελιουργείο (Μουζντερέκ) και τον Άγιο Αντώνιο (Λίλοβο), πολλοί χωρικοί εκδήλωσαν την επιθυμία να μεταναστεύσουν. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Νομάρχη Θεσσαλονίκης Γούδα, ο κύριος λόγος της αποδημίας τους ήταν η ύπαρξη συγγενών στη Βουλγαρία και η συνεχής συνεννόηση μαζί τους για τη διευκόλυνση της εγκατάστασής τους εκεί, καθώς και το «ισχυρό Βουλγαρικό τους φρόνημα» που παρέμενε αναλλοίωτο, τόσο λόγω των παραπάνω δεσμών, όσο και εξαιτίας της στάσης του Βουλγαρικού Προξενείου στην Θεσσαλονίκη. Εξίσου σημαντικός λόγος θεωρήθηκε και «η σκαιά συμπεριφορά των εν τοις χωρίοις τούτοις εγκαταστημένων προσφύγων οίτινες αντεκδικούμενοι ποικιλοτρόπως πιέζουν αυτούς εξαναγκάζοντες τέλος να εγκαταλείψουν τας εστίαις των. Ένεκα καθαρώς φυλετικών λόγων και της ανομοιότητας του χαρακτήρος αυτών δυσχερής καθίσταται η συμβίωσις». Αντιθέτως στα σλαβόφωνα χωριά των παραμεθορίων περιοχών στα οποία δεν είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες, όπως π.χ. στο Άνω και Κάτω Θεοδωράκι, η τάση των χωρικών για μετανάστευση ήταν πολύ πιο περιορισμένη κατά την διετία 1915-16¹⁰.

8. 1.220 άτομα μετανάστευσαν από την υποδιοίκηση των Σερρών, 1.700 από την Δράμα, 70 από την Καβάλα, 127 από τη Νιγρίτα, 200 από τη Ζίχνη, 2 από την Ελευθερούπολη (Πράβιον), 24 από τον Νέστο και 263 από το Ζύρνοβο: ΑΥΕ, 1923, Β/ 59,7. Πίνακας των Βουλγάρων μεταναστών από την Ανατολική Μακεδονία από το 1913 και εξής, Γενικός Διοικητής Ν. Μηλιώτης, Δράμα 15/3/1921.

9. Στην Βουλγαρία μετανάστευσαν: 407 άτομα από την υποδιοίκηση της Φλώρινας, 614 από την Καστοριά, 95 από την Πτολεμαΐδα (Καϊλάρια) και 5 από την Ανασελίτσα: ΑΥΕ, 1923, Β/59/7, Νομάρχης Κοζάνης- Φλωρίνης, Π. Ζαχαρίτσας, Κοζάνη 29/4/1922 και 26/5/1922.

10. ΑΥΕ/1915/Α/15, 4698, Γούδας, Νομάρχης Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, 17/4/1915

Όταν υπογράφηκε η Συνθήκη του Νεϊγύ και η Σύμβαση για την εκούσια ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας (1919), η δημογραφική κατάσταση των σλαβόφωνων χωριών της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας ήταν αρκετά διαφορετική από αυτή των χωριών της Δυτικής Μακεδονίας. Συγκριτικά με το συνολικό τους αριθμό, πολλοί λίγοι Σλαβόφωνοι είχαν μεταναστεύσει από τη Δυτική Μακεδονία πριν από το 1922. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί και από το γεγονός ότι στην περιοχή είχε εγκατασταθεί μικρός αριθμός προσφύγων, αφενός λόγω του ότι οι πρόσφυγες από τον Καύκασο και τα Μικρασιατικά παράλια προτιμούσαν να εγκαθίστανται ομαδικά κοντά στις συγκοινωνιακές αρτηρίες και γύρω από την πόλη της Θεσσαλονίκης, και αφετέρου διότι η έλλειψη επαρκών οικιών, οι περιορισμένες πηγές νερού και κυρίως το άγονο του εδάφους και η διασπορά των κτημάτων των ντόπιων μικροκαλλιεργητών σε μικρούς κλήρους αποθάρρυναν την εγκατάσταση προσφύγων. Επιπλέον, στις λίγες περιπτώσεις που οι αρχές επιχείρησαν να εγκαταστήσουν πρόσφυγες σε σλαβόφωνα χωριά της Δυτικής Μακεδονίας η αντίδραση των ντόπιων υπήρξε έντονη. Επομένως, οι σλαβόφωνοι κάτοικοι δεν είχαν υποστεί σοβαρή κοινωνική πίεση ώστε να αναγκασθούν να εγκαταλείψουν την περιοχή. Έτσι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Γενικού Διοικητή Κοζάνης-Φλώρινας, οι σλαβόφωνοι που εγκατέλειψαν τις παραπάνω περιοχές μέχρι το 1922 αντιπροσώπευαν περίπου το 2% του συνόλου των σλαβοφώνων κατοίκων, ενώ Κανκασιοί πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί μόνο στο σλαβόφωνο χωριό Εξίσσου στην περιοχή της Φλώρινας, παρόλες τις αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού¹¹. Την ίδια περίοδο οι αρχές της περιοχής, όπως πιστοποιούν και οι εκθέσεις Βρετανών παρατηρητών, δεν άσκησαν κάποια ιδιαίτερη πίεση στους σλαβόφωνους ώστε να τους εξαναγκάσουν να μεταναστεύσουν¹².

Αντιθέτως στα περισσότερα χωριά της Κεντρικής Μακεδονίας –κυρίως στην περιοχή του Κιλκίς– αλλά και σε αρκετά της Ανατολικής Μακεδονίας, ο σλαβόφωνος πληθυσμός είχε μειωθεί σημαντικά γιατί οι κάτοικοί τους είτε αποφάσισαν να μεταναστεύσουν στο διάστημα 1915-16, όπως ήδη αναφέρθηκε, είτε ακολούθησαν τον Βουλγαρικό στρατό κατά την υποχώρησή του το 1918. Από όσους επιθυμούσαν να επαναπατριστούν μετά το 1919, μόνο ένας μικρός αριθμός μπόρεσε να επιστρέψει¹³. Αλλά και αυτοί στις περισσότερες

11. ΑΥΕ, 1923, Β/59,7, Εμπιστευτικό Νο 3482, Γενικός Διοικητής Κοζάνης- Φλώρινας, Π.Ζαχαρίτσας, 26/5/1922.

12. PRO, FO 371/8566/C 15084, Αθήνα 20/8/1923.

13. Η ελληνική κυβέρνηση παρόλες τις πιέσεις της Βουλγαρίας και τις καταγγελίες της στο Συμβούλιο της ΚτΕ για να επιτρέψει την παλινόστηση των Βουλγάρων από την Δ. Θράκη και την Αν. Μακεδονία δέχτηκε την επιστροφή περιορισμένου αριθμού, γιατί η πλειοψηφία των

περιπτώσεις διαπίστωσαν ότι τα χωριά τους, που είχαν καταστραφεί στη διάρκεια του πολέμου, και προπαντός η πόλη του Κιλκίς, είχαν εποικισθεί με Έλληνες πρόσφυγες από τον Καύκασο που έφθασαν στην περιοχή στο διάστημα 1918-20¹⁴.

Παρόλο που σύμφωνα με τη Σύμβαση του Νείγυ όσοι από τους σλαβόφωνους κατοίκους των περιοχών της ελληνικής Μακεδονίας βρισκόνταν ήδη στη Βουλγαρία είχαν το δικαίωμα να ρευστοποιήσουν τις περιουσίες τους και να εγκατασταθούν μόνιμα στη Βουλγαρία, στο διάστημα 1919-1923, οι περισσότεροι αρνήθηκαν να υποβάλουν δηλώσεις για μετανάστευση στη Μικτή Επιτροπή για την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας¹⁵. Η στάση τους αυτή επηρεάστηκε σε σημαντικό βαθμό από την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ), η οποία είχε καταβάλει κάθε προσπάθεια και χρησιμοποιήσει κάθε μέσο τα δύο χρόνια που προηγήθηκαν της υπογραφής της Συμβάσεως του Νείγυ για να εξασφαλίσει την παρουσία της Βουλγαρίας στην Θράκη και την Μακεδονία¹⁶. Η ΕΜΕΟ, η οποία ήταν αντίθετη στην Σύμβαση του Νείγυ, προσπάθησε να την «ακυρώσει» στην πράξη πείθοντας τους Βουλγάρους πρόσφυγες να μην υποβάλουν αιτήσεις για μετανάστευση, ώστε να έχουν το δικαίωμα επαναπατριsmού¹⁷.

Βουλγάρων προσφύγων από τις περιοχές αυτές ήταν έποικοι που είχε εγκαταστήσει η Βουλγαρία στην διάρκεια της κατοχής για να αλλοιώσει την σύνθεση του πληθυσμού και να έχει έρεισμα για τις εδαφικές της διεκδικήσεις. Για την απάντηση της ελληνικής αντιπροσωπείας βλ. υπόμνημα του Ν. Πολίτη (7/4/1923) στο ΑΥΕ, 1923, ΚτΕ/1/3/69.

14. PRO, FO 371/8566, Enclosure in Athens Despatch No. 649 of August 20th 1923: «Notes on a Tour made by the Mixed Commission on Greco-Bulgarian Emigration in Western and Central Macedonia» by Colonel A.C. Corfe, President of the Commission.

15. Σύμφωνα με την Σύμβαση δικαίωμα μετανάστευσης είχαν οι Έλληνες στην καταγωγή βούλγαροι υπήκοοι και οι Βούλγαροι στην καταγωγή με ελληνική υπηκοότητα ηλικίας άνω των 18 ετών μετά την υποβολή δηλώσεως στην Μικτή Επιτροπή που θα επέπτευε την ανταλλαγή και την εκκαθάριση των περιουσιών των ανταλλαγέντων. Δικαίωμα για εκκαθάριση των περιουσιών τους είχαν και όσοι είχαν ήδη αναχωρήσει από τις δύο χώρες από την 6/18 Δεκεμβρίου του 1900. Ωστόσο μέχρι τον Ιούνιο του 1923 μόνο 166 οικογένειες είχαν εκδηλώσει την επιθυμία να μεταναστεύσουν από την Ελλάδα : St. Ladas, *οπ. παρ.*, σ. 105 και El. Barker, Macedonia, *Its place in Balkan Power Politics*, Λονδίνο 1950, σ. 30.

16. Η ΕΜΕΟ, στους κόλπους της οποίας υπήρχαν δύο τάσεις, η μία των σεντραλιστών, οι οποίοι ήταν υπέρ της αυτονομίας της Μακεδονίας, και η άλλη των βερχοβιστών, που είχαν κοινές επιδιώξεις με αυτές της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής και θεωρούσαν την αυτονομία της Μακεδονίας ως το πρώτο βήμα για την προσάρτηση της περιοχής στη Βουλγαρία, σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου προσπαθούσε να ανατρέψει το συνοριακό καθεστώς στη Βαλκανική και κρατούσε σε «επαγρύπνηση» με την προπαγάνδα, την υποστήριξη αλλά και την τρομοκρατία τους βουλγαροφίλους σλαβόφωνους πληθυσμούς στην Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα. Βλ. Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1969, σ.25-28.

17. St. P.Ladas, *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932, σ. 104. E.Kofos, *οπ.παρ.*, σ. 68-74.

Η πρωτοφανής ανατροπή των δημογραφικών και κοινωνικών δεδομένων που προκάλεσε η άφιξη των Μικρασιατών και Θρακών προσφύγων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας που έδρασε καταλυτικά στη μετανάστευση των Σλαβοφώνων. Τον Οκτώβριο του 1922 χιλιάδες οικογένειες προσφύγων από την Ανατολική Θράκη ακολούθησαν τον ελληνικό στρατό κατά την αποχώρησή του και κατέκλυσαν την Δυτική Θράκη και την Μακεδονία, κυρίως την Ανατολική και Κεντρική, στις οποίες μέχρι τότε είχαν ήδη καταφύγει περισσότεροι από 100.000 Μικρασιάτες πρόσφυγες.

Οι ελληνικές αρχές για να μην αφανισθούν οι πρόσφυγες - οι οποίοι ήταν ως επί το πλείστον γυναίκες, παιδιά και γέροντες - από το ψύχος και τις στερήσεις έλαβαν έκτακτα μέτρα για να τους στεγάσουν. «Ως μέτρον επιβεβλημένης ανάγκης και εξ αισθήματος φιλανθρωπίας» χρησιμοποιήθηκαν ανεξαιρέτως τα σπίτια Ελλήνων, Τούρκων, Σλαβοφώνων και Ισραηλιτών στα οποία καταμερίσθηκαν οι πρόσφυγες. Η επιβεβλημένη αυτή συγκατοίκηση προκάλεσε σε πολλά «Βουλγαρικά» σπίτια ασφυκτική κατάσταση και ανάγκασε τους κατοίκους τους να διαλέξουν τον δρόμο της μετανάστευσης¹⁸.

Τα προληπτικά μέτρα που έλαβε η ελληνική κυβέρνηση τους πρώτους μήνες του 1923, πριν από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, για την ασφάλεια των βορείων επαρχιών σε περίπτωση πολεμικής συμπλοκής με την Τουρκία άσκησαν πλιό άμεση πίεση στους σλαβόφωνους. Η Βουλγαρία, η οποία επεδίωκε την προσάρτηση της Δ. Θράκης για να αποκτήσει έξοδο στο Αιγαίο, είχε προσπαθήσει επανηλλειμένως από το 1921 και εξής την υλοποίηση του στόχου της, εκμεταλλευόμενη κατ' αρχήν τις δυσκολίες της Ελλάδας στην Μικρά Ασία και στην συνέχεια την ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Κατά την Μικρασιατική εκστρατεία οι Βούλγαροι της Δ. Θράκης είχαν συνεργαστεί με τους Τούρκους και παρενοχλούσαν με κάθε τρόπο την ελληνική διοίκηση¹⁹. Κατά την διάρκεια των διαπραγματεύσεων στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης -όπου η Βουλγαρία ενέτεινε τις προσπάθειές της για να διεκδικήσει τη Δυτική Θράκη- υπήρχε ο φόβος παρόμοιας σύμπραξης Βουλγαρίας- Τουρκίας σε βάρος της Ελλάδας. Έτσι οι Σλαβόφωνοι κάτοικοι των παραμεθορίων περιοχών της Δυτικής Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας -κυρίως των χωριών της Δράμας, των Σερρών και του Σιδηροκάστρου- επειδή θεωρήθηκαν πιθανοί συνεργάτες των Τούρκων, υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν προσωρινά σε άλλες περιοχές εντός του ελληνικού κράτους, κυ-

18. ΑΥΕ, 1923/Α/5/ΧΙΙ,1, Τηλ/μα Υποστρατήγου Π.Γαργαλιδή, Στρ. Διοικ.Θράκης, προς Υπ.Εξωτερικών, Κομοτηνή 16/4/1923.

19. Βλ. σχετικά έγγραφα στο ΑΥΕ, 1923, Α/5/ΧΙΙ,15

ρίως στην Θεσσαλία και στην Κρήτη²⁰. Πολλοί αρχηγοί οικογενειών έστειλαν τότε τις οικογένειές τους στην Βουλγαρία για να αποφύγουν τις ταλαιπωρίες. Την ίδια περίοδο, από την Δυτική Μακεδονία (Καστοριά και Φλώρινα) αρχηγοί σλαβόφωνων οικογενειών που ήταν λιποτάκτες του ελληνικού στρατού ή που δεν είχαν παρουσιασθεί για να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία μετακινήθηκαν στην Θεσσαλία²¹.

Αρκετοί Σλαβόφωνοι χωρικοί τότε, για να αποφύγουν την εσωτερική αυτή μετακίνηση, μετανάστευσαν στη Βουλγαρία, άλλοι μετά από έγκριση των ελληνικών αρχών και άλλοι περνώντας κρυφά τα σύνορα. Ορισμένοι επίσης εγκατέλειψαν το ελληνικό έδαφος εξαιτίας του δυσμενούς πολιτικού κλίματος αλλά και για οικονομικούς λόγους. Τέτοια είναι π.χ. η περίπτωση 80 ατόμων από το παραμεθόριο χωριό Μπουρεντζίκ της Δράμας, που πέρασαν κρυφά στην Βουλγαρία μέσα σε μια νύκτα (8-9/2/1923). Οι αρχές ανέφεραν ότι το σημαντικότερο κίνητρο της αποδημίας τους ήταν « η πλήρης ένδεια εις ήν κατεδικάσθησαν να ζώσιν λόγω του ότι τα κτήματά των περιήλθον εις το Βουλγαρικόν έδαφος μετά την χάραξιν της συνοριακής γραμμής»²². Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, η κυβέρνηση επέτρεψε σε όσους είχαν υποχρεωθεί να μετακινηθούν να επιστρέψουν στα χωριά τους. Στο μεταξύ, όμως, οι περισσότεροι είχαν υποβάλει αιτήσεις στην Μικτή Επιτροπή για να μεταναστεύσουν στην Βουλγαρία. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1923, από 2.950 άτομα που βρίσκονταν στην Θεσσαλία, 1.750 είχαν αναχωρήσει για την Βουλγαρία²³. Οι υπόλοιποι, όταν επέστρεψαν στα χωριά τους, βρήκαν εγκαταστημένους στα κτήματα και τα σπίτια τους τους πρόσφυγες και είχαν περιορισμένα περιθώρια επιλογών.

Τους τελευταίους μήνες του 1923 Σλαβόφωνοι κάτοικοι από τα χωριά της Κεντρικής Μακεδονίας –κυρίως από την περιοχή του Κιλκίς, υπέβαλαν αιτήσεις για να μεταναστεύσουν ομαδικά στην Βουλγαρία, σύμφωνα με τους όρους της Σύμβασης του Νείγυ. Ταυτόχρονα όμως διαμαρτυρήθηκαν ότι αναγκάστηκαν να πάρουν αυτή την απόφαση γιατί είχαν υποστεί σοβαρή πίεση από τους πρόσφυγες και τις εποικιστικές υπηρεσίες²⁴. Όταν οι Saunders και

20. Όταν η Βουλγαρία διαμαρτυρήθηκε επανειλημμένως στην ΚτΕ για τον εκτοπισμό των Βουλγάρων η Ελληνική αντιπροσωπεία αιτιολόγησε την μετακίνηση καταγγέλοντας την δράση και τις προκλητικές επιδρομές ομάδων των Βουλγαρικών Μακεδονικών οργανώσεων στο έδαφος της καθόλου το μήκος της συνοριακής γραμμής στη Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία, και χαρακτήρισε την μετακίνηση ως επιβεβλημένο περιορισμένο στρατιωτικό μέτρο. ΑΥΕ, 1923, Κτε/Τ/3. 69, Τηλ/μα Ραφαήλ, Σόφια 3/4/1923.

21. St. P.Ladas, *οπ. παρ.*, σ 105.

22. ΑΥΕ, 1923/Α/5/ΧΙΙ (1). Αρ. πρ.13/3, Λ.Καραγιαννόπουλος προς Δ/ση Χωροφυλακής Δράμας. Επίσης *οπ.παρ.* Αρ. πρ. 4357, Αφθονίδης προς Υπ. Εξ. 9/5/1923.

23. ΑΥΕ, 1923/Α/5/ΧΙΙ,17, Νομάρχης Λάρισας προς Υπ. Εξωτερικών, 4/9/1923.

24. PRO, FO 371/8566, «Notes on a tour Made by the Mixed Commission on Greco-Bulgarian Emigration in Western and Central Macedonia» by Colonel A.C.Corfe, Πρόεδρο της Μ.Ε.. Για την

Corfe, ουδέτερα μέλη της Μικτής Επιτροπής οι οποίοι ανέλαβαν μετά από υπόδειξη της ΚτΕ να διερευνήσουν το ζήτημα, ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση να αιτιολογήσει την στάση της, ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας, Α. Λάμπρος, απάντησε ότι τα εθνοικιστικά γραφεία είχαν να αντιμετωπίσουν την έντονη αντίδραση των ντόπιων κατοίκων –ελληνόφωνων, βλαχόφωνων, αλβανόφωνων– και σλαβόφωνων σε κάθε χωριό στο οποίο επιχειρούσαν να εγκαταστήσουν τους πρόσφυγες. Επιπλέον τόνισε ότι η ανάγκη να αποσοβηθεί ο κίνδυνος κοινωνικών αναταραχών και να βρεθούν γαίες για την άμεση εγκατάσταση ενός τουλάχιστον αριθμού προσφύγων από αυτούς που διέμεναν άστεγοι και ουσιαστικά αβοήθητοι στις πόλεις και σε καταυλισμούς, ώστε να μπορέσουν να αυτοσυντηρηθούν από την καλλιέργειά τους στο συντομότερο χρονικό διάστημα, επέβαλε τη χρησιμοποίηση και κτημάτων και σπιτιών που ανήκαν σε σλαβόφωνους χωρικούς²⁵. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι στο διάστημα 1922-24 η κυβέρνηση είχε παραχωρήσει στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), τον αυτόνομο οργανισμό που είχε αναλάβει υπό την εποπτεία της ΚτΕ την εγκατάσταση των προσφύγων, μόνο 252.000 στρέμματα που αποτελούνταν αποκλειστικά από δημόσια κτήματα που βρίσκονταν στην Μακεδονία. Τα Μουσουλμανικά κτήματα και οι περιουσίες, που προορίζονταν για την αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων, έπρεπε να εκτιμηθούν πριν από την αναχώρηση των ιδιοκτητών τους από την Μ.Ε.Α.Π. και κατόπιν να παραχωρηθούν στην Ε.Α.Π.²⁶. Τα μέλη της Μικτής Επιτροπής για την Ανταλλαγή των Ελληνοβουλγαρικών Πληθυσμών, εκτιμώντας το μέγεθος του προσφυγικού προβλήματος, αναγνώρισαν στην Ε.Α.Π. το δικαίωμα να χρησιμοποιεί κτήματα και σπίτια που ανήκαν σε Σλαβόφωνους για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων. Συνέστησαν, ωστόσο, στις ελληνικές αρχές να «απόσχουν από κάθε εκβιαστικό μέτρο που θα μπορούσε να δώσει αφορμή στις Βουλγαρικές Μακεδονικές οργανώσεις να ασκήσουν την ταραχοποιό τακτική τους», και προσπάθησαν να μειώσουν την επιρροή των τελευταίων στους Σλαβόφωνους που παρέμεναν στην Ελληνική Μακεδονία. Ο Α. C. Corfe περιόδευσε την περιοχή του Πετριτσίου, στην οποία ήταν συγκεντρωμένοι πολλοί Σλαβόφωνοι πρόσφυγες από την Μακεδονία που αρνούσαν να υποβάλουν δηλώσεις για μετανάστευση, και προσπάθησε να τους πείσει ότι ματαιοπονούν επιδιώκοντας την

αθρόα μετανάστευση «Βουλγάρων» κατοίκων από περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας μετά την άφιξη και εγκατάσταση των ελλήνων προσφύγων βλ. ΑΥΕ, 1924/Β/59, 9, Υποδιοικητής Ζυγόβου Καρατζάς προς Νομάρχη Δράμας, 4/8/1924.

25. PRO, FO 371/8566, «Notes on a tour ...» by Colonel A.C.Corfe.

26. League of Nations, C.274.M.87.1924, Report on the Operations of the Refugee Settlement Commission for the Second Three Months, σ.4.

παλινόστησή τους στην Ελλάδα, μετά την εγκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων στη Μακεδονία²⁷.

Ωστόσο, παρά τις διαμαρτυρίες των Σλαβόφωνων για την κατάληψη των κτημάτων τους από τους πρόσφυγες και την εκμετάλλευση του ζητήματος από την Βουλγαρική προπαγάνδα, το μέτρο αυτό ήταν σύμφωνο με το γράμμα της Ελληνοβουλγαρικής Σύμβασης του Νειγύ και με τον «Κανονισμό περί αμοιβαίας και εθελουσίας μεταναστεύσεως των μειονοτήτων Ελλάδος και Βουλγαρίας» που συνέταξε η αρμόδια Μικτή Επιτροπή. Σύμφωνα με το άρθρο (29) του παραπάνω Κανονισμού «Άτομα των μειονοτήτων Ελληνικής η Βουλγαρικής άτινα εγκατέλιπον την γενέτειραν χώραν ...δικαιούνται, ανεξαρτήτως της υποβολής η μη δηλώσεως περί οριστικής μεταναστεύσεως να αναλάβωσι τα ανήκοντα αυτοίς πράγματα, έστω και αν ταύτα εθεωρήθησαν ή ού ως δημευθέντα, μεσεγγυηθέντα, εγκαταλειφθέντα κ.λ.π. ... και να τα διαθέσωσιν ελευθέρως... Εν η περιπτώσει τα πράγματα ταύτα εδημεύθησαν ή ετέθησαν υπό μεσεγγύησιν δικαιούνται οι ιδιοκτήται εις την απόληψιν του... επισπραθέντος εσοδήματος... Εν η περιπτώσει τα ακίνητα εχρησιμοποιήθησαν υπό προσφύγων άνευ πληρωμής ενοικίου, ουδεμία οφείλεται αποζημίωσις αυτώ...Εν η περιπτώσει τα ακίνητα ήθελον χρησιμοποιηθεί δια την εγκατάστασιν προσφύγων, ουδέν δικαίωμα υφίσταται επιστροφής αυτών εις τους ιδιοκτήτας οίτινες δικαιούνται μόνον εις την απόληψιν του αντιτίμου τούτων ως θέλει τούτο καθορισθεί κατά τον χρόνον της εκτιμήσεως υπό της Μικτής Επιτροπής.»²⁸ Το μέτρο αυτό το χρησιμοποίησε, φυσικά, και η Βουλγαρία για να εξαναγκάσει τους Έλληνες που παρέμεναν στο έδαφός της να αναχωρήσουν για την Ελλάδα.

2. Η κοινωνική κατάσταση στην ύπαιθρο. Ο αντίκτυπος της εγκατάστασης των προσφύγων στο Μακεδονικό Ζήτημα.

Η οικονομική δυσπραγία της πλειονότητας του αγροτικού πληθυσμού κατά τα τέλη του 19ου αι. και τις αρχές του 20ου αι. ήταν ένας σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην απομάκρυνση ενός τμήματος των Σλαβόφωνων χωρικών από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και στην προσχώρησή τους στην Εξαρχία μετά το 1870. Η απόσχιση αυτή, η οποία είχε προφανώς και ιδεολογικά κίνητρα, υπαγορεύτηκε και από τα οικονομικά οφέλη που είχαν όσοι άλλαζαν στρατόπεδο, εφόσον αυτό συνεπαγόταν την απαλλαγή των Ορθόδοξων χωρικών από τις υποχρεωτικές εισφορές στους Πατριαρχικούς επισκόπους

27. ΑΥΕ, 1923/Β/59, Εμπ. 313, Τζορμπατζής προς Α.Αλεξανδρή, Σόφια 18/8/1923.

28. ΑΥΕ, 1923/Β/59, Αντίγραφο του κανονισμού της εφαρμογής της Ελληνοβουλγαρικής συμβάσεως περί μεταναστεύσεως, 2/6/1922. Βλ. *οπ.παρ.* και οδηγίες του Υπουργού Γεωργίας Γ.Δ.Σιδέρη προς τους Οικ. Εφόρους, Δ/ντές Κτημ. Γραφείων Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης.

και σε πολλές περιπτώσεις την απόκτηση κλήρου με την υποστήριξη της Ε.Μ.Ε.Ο.²⁹.

Το θέμα της αναδιανομής των τουρκικών τσιφλικιών συνδέεται με την προπαγάνδα και την δράση της Ε.Μ.Ε.Ο. και των βουλγαρομακεδονικών οργανώσεων. Το κομιτάτο ανάγκαζε τους μπέηδες να μειώσουν το ενοίκιο που πλήρωναν σε είδος οι καλλιεργητές ή να πουλήσουν χωράφια σε όσους είχαν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν. Στην Φλώρινα οι πωλήσεις σπιτιών και χωραφιών, που ανήκαν στα τσιφλίκια των μπέηδων, στους Σλαβόφωνους κολίγους άρχισαν από το 1893 εξαιτίας της δράσης του κομιτάτου και αυξήθηκαν μετά το 1908. Οι χωρικοί πλήρωσαν με χρήματα από τα εμβάσματα των μεταναστών, αλλά βοηθήθηκαν και από το Βουλγαρικό κομιτάτο. Π.χ. Στη Βεύη (Μπάνιτσα) της Φλώρινας ο Ισμέτ πασάς ο οποίος είχε στην κατοχή του 500 στρέμματα εξαναγκάστηκε από έναν οπλαρχηγό να τα πουλήσει τμηματικώς στους χωρικούς που τα καλλιεργούσαν. Στις Σέρρες επίσης αρκετοί ακτήμονες σλαβόφωνοι χωρικοί με την υλική υποστήριξη του κομιτάτου έγιναν μικροιδιοκτήτες³⁰.

Στην περίοδο της πρώτης ελληνικής διοίκησης στην Μακεδονία (1912-13), οι Βούλγαροι προσπαθούν να διεισδύσουν οικονομικά στην ελληνική ζώνη και να επηρεάσουν, με τις επαγγελίες τους για διανομή των τσιφλικιών στους αγρότες και για διευκολύνσεις προς τους εμπόρους εκ μέρους των βουλγαρικών τραπεζών, τη στάση των σλαβόφωνων κατοίκων. Η ίδρυση υποκαταστήματος Εθνικής Τράπεζας της Βουλγαρίας στη Θεσσαλονίκη (5.1.1913) γίνεται εκτός από τους οικονομικούς και για πολιτικούς σκοπούς. Σε επιστολή του προς τον υπουργό οικονομικών Α.Διομήδη, ο Γ.Κοφινάς, ο οποίος ήταν επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών της ελληνικής διοίκησης στη Μακεδονία, αναφέρει ότι τρεις Βούλγαροι βουλευτές οι οποίοι τον Ιανουάριο του 1913 πέρασαν από την Θεσσαλονίκη με σκοπό να μεταβούν στην βουλγαρική ζώνη για την εκπόνηση οικονομικών μελετών, επισκέφθηκαν την περιοχή της Έδεσσας και άσκησαν προπαγάνδα στον αγροτικό πληθυσμό. Οι βουλευτές, οι οποίοι ασχολούνταν ειδικά με την μελέτη του αγροτικού ζητήματος, διέδιδαν «σύστημα συνεργατικών, προς εξαγοράν αγροτικών μεγάλων κτημάτων (τσιφλικιών), καθ' ό ελάχιστον μέγα κτήμα, απαλλοτριούμενον υπό της βουλγαρικής Γεωργικής Τραπέζης, θα διανέμεται εις τους χωρικούς του κτήμα-

29. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Εθνοτικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών πολέμων» στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 1993, σ. 193.

30. Αρχ. Α.Παπαναστασίου, «*Ημερολόγια από τις περιοδείες στην Μακεδονία 1913 -*», α.α.τ. (επιμ. Λύντα Παπαγαλάνη-Καλαφάτη, μεταγραφή κειμένων Ν.Μέλιος, Π. Κιμουρτζής), *Ε' Ημερολόγιο*, 22-23 Νοεμ. 1913. Ευχαριστώ και από την θέση αυτή την Λύντα Παπαγαλάνη-Καλαφάτη και τον Ν. Μέλιο που έθεσαν στη διάθεσή μου τα *Ημερολόγια* όπως είχαν μεταγραφεί

τος, εκτός ενός τμήματος του μεγάλου κτήματος, όπερ τμήμα θα εξακολουθή καλλιεργούμενον ως κοινόν κτήμα της κοινότητος, ής τα μέλη, συνεργαζόμενα εις την καλλιέργειαν του κτήματος τούτου, θα παράγωσι κοινά προϊόντα, προς τον αποκλειστικόν σκοπόν της δι' αυτών αποπληρωμής του τμήματος προς την Γεωργικήν Τράπεζαν». Η διάδοση αυτών των ιδεών ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό αποσκοπούσε να επηρεάσει τους σλαβόφωνους της ζώνης που διοικείται από τα ελληνικά στρατεύματα, και να στρέψει προς το Βουλγαρικό κράτος όσους χωρικούς δεν είχαν εκφράσει ακόμη φανερά την προτίμησή τους για κάποιο από τα αντιμαχόμενα εθνικά στρατόπεδα. Επισημαίνοντας τον αντίκτυπο που είχαν στη συνείδηση των χωρικών τέτοιες ενέργειες, ο Κοφινάς προτείνει: «τάχα δεν θα ήτο σκόπιμον ανάλογον γεωργικόν μέτρον να ληφθή και παρά της Ελληνικής Κυβερνήσεως δι' αποστολής ειδικών ανδρών προς μελέτην και κατήχησιν των εν λόγω γεωργικών πληθυσμών;»³¹. Την επίλυση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων του αγροτικού πληθυσμού επιταχύναν τα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν, η εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η εγκατάσταση της κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, ο Εθνικός Διχασμός. Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης για να εξασφαλίσει τη συμμετοχή των αγροτικών μαζών των βορείων επαρχιών στον πόλεμο δεσμεύτηκε να επιλύσει το αγροτικό ζήτημα. Μετά το 1917, η κυβέρνηση του Βενιζέλου δημιούργησε το θεσμικό πλαίσιο για την αγροτική μεταρρύθμιση. Το αγροτικό ζήτημα στις Νέες χώρες συνδέθηκε με το ζήτημα της ενσωμάτωσης των μη ελληνόφωνων πληθυσμών στο εθνικό κράτος.

Ο Βενιζέλος στην πολιτική ομιλία του στην Πάτρα, την 21η Οκτωβρίου 1920, για να κάνει αντιληπτούς τους σκοπούς της αγροτικής του πολιτικής στις Νέες Χώρες και να μειώσει τις αντιδράσεις, δήλωσε τα εξής: «Το έργον της αποκαταστάσεως των ακτημόνων καλλιεργητών εις μικρούς ιδιοκτήτας έχει ήδη προχωρήσει ουσιωδώς εν Θεσσαλία και μέλλει φυσικά να συνεχισθεί και εις την Μακεδονίαν και την Ήπειρον. Εντός τριών ετών θα έχωμεν αποκαταστήσει όλους τους ακτήμονας γεωργούς της Ελλάδος. Τούτο είναι όχι απλώς έργον δικαιοσύνης, αλλά κατ' εξοχήν εθνικόν και μεγίστης πολιτικής σημασίας. Εις τας Νέας Χώρας έχομεν πληθυσμούς - εκτός των καθαρώς ελληνικών ... συνειδήσεως εθνικής υδαρούς, οι οποίοι θα προσέλθωσιν οριστικώς προς το κράτος εκείνο το οποίον θα λύσει το τόσον ζωτικόν δι' αυτούς αγροτικόν ζήτημα»³². Το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου δεν επέτρεψε

31. Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αρχείο Α.Διομήδη, Δ/36, Επιστολή Γ. Κοφινά προς Αλ. Διομήδη, Θεσσαλονίκη 22/1/1913. Πρβ. Ε.Α.Χερίμογλου, *Κοφινάς προς Διομήδη, Δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 26-29 όπου πρωτοδομημοσιεύτηκε απόσπασμα της επιστολής.

32. Σ.Στεφάνου (επ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, том. 3, Αθήνα 1989, σ. 82.

στο διορατικό ηγέτη να υλοποιήσει το πρόγραμμα του στις Νέες Χώρες. Η αγροτική μεταρρύθμιση θα γινόταν πραγματικότητα μόνο μετά το 1924.

Η άφιξη των προσφύγων μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, οι σημαντικές πληθυσμιακές ανακατατάξεις που επακολούθησαν με τις ανταλλαγές των πληθυσμών, η ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων, η μείωση της αγροτικής παραγωγής και η έλλειψη επαρκών γαιών για την αποκατάσταση προσφύγων και ντόπιων ακτημόνων καλλιεργητών, δημιούργησε πολλαπλά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα και διέψευσε σε μεγάλο βαθμό τις προσδοκίες των ντόπιων, ελληνόφωνων και μη. Το γεγονός αυτό δυσχέρανε σημαντικά τη διαδικασία ενσωμάτωσης του ντόπιου πληθυσμού των Νέων Χωρών στο ελληνικό κράτος και την ιδεολογική αφομοίωση των μη ελληνόφωνων ομάδων. Η εχθρική συμπεριφορά φανατικών αντιβουλγαρικών τοπικών πολιτικών παραγόντων απέναντι στους πρώην εξαρχικούς αγρότες υπονόμει περαιτέρω αυτή την κρατική επιδίωξη και τους καθιστούσε δεκτικούς απέναντι στις ποικίλες προπαγάνδες των άλλων Βαλκανικών κρατών.

Η επιλογή του χώρου κατά την εγκατάσταση των προσφύγων γινόταν με κριτήρια οικονομικής και πολιτικής σημασίας. Η εγκατάσταση απέβλεπε τόσο στην κάλυψη του δημογραφικού κενού, που δημιούργησαν κατ' αρχήν οι απώλειες των πολέμων στους ενήλικες άνδρες –το πιο σημαντικό από οικονομική άποψη τμήμα του πληθυσμού– και στη συνέχεια η αναχώρηση των Μουσουλμάνων καλλιεργητών, ώστε να εξασφαλιστεί η αύξηση των αγροτικών αποδόσεων, όσο και στην διάσπαση του σλαβόφωνου στοιχείου, το οποίο ήταν συγκεντρωμένο στο βόρειο και μεθόριο τμήμα της Μακεδονίας³³. Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης το 1924 έγραφε στο Υπουργείο Εξωτερικών ότι η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στις περιοχές αυτές «δύνανται να εμφανισθεί σταθερωτέρω υπό τον όρον της καλής εγκαταστάσεως των προσφύγων - διαμενόντων των πλείστων εν Θεσ/νίκη-, της ανυψώσεως του ηθικού αυτών και της επιδείξεως εκ μέρους αυτών προθυμίας και δεξιότητος περί την γεωργίαν καθόσον μάλιστα ο ανά την ύπαιθρον αγροτικός πληθυσμός αυτών δεν αντικαθιστά ούτε το ήμισυ των μουσουλμάνων γεωργών»³⁴.

Κατά την πρώτη περίοδο της εγκατάστασης των προσφύγων, η οποία διήρκεσε από τον Οκτώβριο του 1922 μέχρι τα μέσα του 1924, την επιλογή του χώρου για την εγκατάσταση των προσφυγικών ομάδων καθόρισαν ο γεωγραφικός παράγοντας καθώς και η ύπαρξη γαιών και στέγης. Οι περιοχές οι

33. G.Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983, σ. 226 -230

34. ΑΥΕ/1925/Β/40, Νο 15087, Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης προς Υπουργείον Εξωτερικών, 28/7/1924.

οποίες κρήθηκαν κατάλληλες για εγκατάσταση ήταν αυτές που στο παρελθόν κατοικούνταν από Μουσουλμάνους και Σλαβόφωνους που επρόκειτο να αναχωρήσουν, καθώς και περιοχές οι οποίες είχαν ερημωθεί εξαιτίας των πολεμικών συρράξεων και της Βουλγαρικής κατοχής, όπως οι περιοχές του Κιλκίς και του Παγγαίου³⁵.

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κατ' αρχήν στα τσιφλίκια των ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων, στις εύφορες περιοχές της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Δημιουργήθηκαν έτσι αμιγείς προσφυγικοί οικισμοί όπου υπήρχαν διαθέσιμες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, στις πεδινές κυρίως περιοχές που ήταν και οι πιο αραιοκατοικημένες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, δημιουργήθηκαν μικτοί οικισμοί με την εγκατάσταση προσφύγων σε προϋπάρχοντες οικισμούς με ελληνόφωνους ή μη πληθυσμούς, και κυρίως σε χωριά κατά μήκος της συνοριακής γραμμής με την Βουλγαρία και σε περιοχές στις οποίες το σλαβόφωνο στοιχείο ήταν αριθμητικά ισχυρότερο, με σκοπό να μεταβληθεί η γλωσσική και πολιτισμική σύνθεση του πληθυσμού και να διευκολυνθεί η αφομοίωση των Σλαβοφώνων.

Τον Μάρτιο του 1924 η Στατιστική Υπηρεσία της Γενικής Διευθύνσεως Εποικισμού Μακεδονίας συνέταξε αναλυτικούς πίνακες με τον αριθμό των μη ελληνοφώνων κατοίκων των χωριών της Μακεδονίας και με τον αριθμό των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στον κάθε οικισμό μέχρι την 31 Ιουλίου του 1924, και τους διαβίβασε στο Υπουργείο Γεωργίας, το οποίο επέβλεπε το έργο του εποικισμού και συνεργαζόταν με την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Η απογραφή αυτή έγινε από το κάθε εποικιστικό γραφείο με βάση τις πληροφορίες των τοπικών πολιτικών και στρατιωτικών αρχών. Με οδηγό αυτούς τους πίνακες το κάθε Γραφείο Εποικισμού οργάνωνε την εγκατάσταση προσφυγικών ομάδων σε χωριά με μη ελληνόφωνους κατοίκους και σε τέτοιο ποσοστό που θα διευκόλυνε την γλωσσική αφομοίωση των τελευταίων και θα καθιστούσε την παρουσία τους ακίνδυνη για τα εθνικά συμφέροντα. (Βλ. Πίνακα 2 του Παραρτήματος). Όπως φαίνεται και από τους πίνακες αυτούς κατά τα δύο πρώτα χρόνια ο μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων εγκαταστάθηκε στις περιοχές της Ανατολικής και Κεντρικής Μακεδονίας. Στη Δυτική Μακεδονία οι πρόσφυγες στάλθηκαν στις περιφέρειες της Κοζάνης και των Καϊλαριών (Πτολεμαΐδας) στις οποίες οι Μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία πριν από την ανταλλαγή. Στις περιφέρειες της Φλώρινας και της Καστοριάς είχε σταλεί πολύ μικρότερο ποσοστό προσφύγων αναλογικά με το ντόπιο σλαβόφωνο στοιχείο. Εκτός του ότι οι περιοχές αυτές ήταν οι πιο άγονες και λιγότερο σημαντικές από οικονομική άποψη,

35. Ch. B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ. 139-140.

την περίοδο αυτή δεν είχε αποκρυσταλλωθεί μια επίσημη και ενιαία πολιτική για την αντιμετώπιση των σλαβόφωνων κατοίκων τους. Η κυβέρνηση ενδιαφερόταν μάλλον για την αφομοίωση τους και συζητούσε τους τρόπους με τους οποίους μπορούσε να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Υπήρχαν αρκετοί, όπως π.χ. ο Κ. Δ. Καραβίδας, που υποστήριζαν ότι δεν συνέφερε από εθνική άποψη να πιέσουν τους σλαβόφωνους με την εγκατάσταση των προσφύγων να αναχωρήσουν για την γειτονική Βουλγαρία γιατί εκεί θα γινόταν φανατικοί εχθροί της Ελλάδας³⁶.

Το γεγονός ότι στη Φλώρινα και την Καστοριά εγκαταστάθηκαν πολλοί λίγοι πρόσφυγες τα δύο πρώτα χρόνια φαίνεται να οφείλεται και σε έναν άλλο παράγοντα που έχει σχέση με τον τρόπο που τα μέλη της ΚτΕ αλλά και ντόπιοι Έλληνες Μακεδόνες του αντιβενιζελικού κυρίως κόσμου έβλεπαν τον σλαβόφωνο πληθυσμό στις περιοχές αυτές. Σύμφωνα με τις απόψεις των ξένων παρατηρητών ο σλαβόφωνος πληθυσμός της Δυτικής Μακεδονίας ήταν «ρευστής η αδιαμόρφωτης συνειδήσεως». Ο Α. C. Corfe ήταν της άποψης ότι ο Σερβικός κίνδυνος δεν θα εύρισκε ερείσματα στη Δυτ. Μακεδονία γι' αυτό το λόγο. «Ο Βουλγαρικός πληθυσμός της Δυτικής Μακεδονίας είναι ο περισσότερο επιδεικτικός εξαλλοτρίωσης μετά μία μόνον γενιά δια καταλλήλων διοικητικών μεθόδων. Εξ ιδιαιτέρων συνομιλιών μου μετά αρμοδίων και ουδετέρων μελετητών της ψυχολογίας του λαού τούτου και εξ ατομικών παρατηρήσεων μου εμόρφωσα την ακλόνητον πεποίθησιν ότι οι άνθρωποι ούτοι ούτε είναι ούτε αισθάνονται ενδομύχως γνήσιοι Βούλγαροι ή Σέρβοι»³⁷. Αντιθέτως το σλαβόφωνο στοιχείο της περιφέρειας Κιλκίς το θεωρούσε κατεχόμενο υπό Βουλγαρικού φανατισμού. Αλλά μετά την μετανάστευση του συνόλου σχεδόν των Σλαβοφώνων από την περιοχή του Κιλκίς και την ματαίωση των σχεδίων τους περί παλινοστήσεως, λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων, πίστευε ότι δεν θα υπήρχε στην περιοχή αυτή της Μακεδονίας έρεισμα για τη Βουλγαρική προπαγάνδα.

Μέχρι την άνοιξη του 1925 είχε ολοκληρωθεί η εγκατάσταση των προσφύγων στις περισσότερες περιοχές της Μακεδονίας. Τον Απρίλιο του 1925 ο Sir John Campbell, αντιπρόεδρος της ΕΑΠ, έγραφε στη Γενεύη «Η Μακεδονία, συμπεριλαμβανομένης και της Δυτικής Μακεδονίας, είναι κυριολεκτικά πλήρης από έλληνες πρόσφυγες. Ο διευθυντής του Εποικισμού με πληροφόρησε ότι δεν μπορεί να εγκαταστήσει περισσότερες οικογένειες ανεξάρτητα από τον τόπο προέλευσής τους»³⁸. Πράγματι δέκα χιλιάδες οικογένειες ελλήνων

36. Βλ. Χριστίνα Βάρδα, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Ιστορικά*, τ. 10, τχ. 18,19, σ. 152-153.

37. ΑΥΕ, 1923, Β/59, Εμπιστευτικόν αρ. πρ. 313, Τσορμπατζής προς Α.Αλεξανδρή, Σόφια 18/8/1923. Οι παρατηρήσεις του Corfe όπως τις αναφέρει ο Τσορμπατζής.

38. Αρχ. ΚτΕ, C 123 (sub-fil. 25-29): John Campbell to G.H.E. Abraham, 28/4/1925.

προσφύγων από την Βουλγαρία, οι οποίοι αφίχθησαν στις αρχές του 1925 στη Μακεδονία, εγκαταστάθηκαν την άνοιξη του ίδιου έτους στην Θεσσαλία για να αποσοβηθούν επεισόδια με τους Σλαβόφωνους στην Μακεδονία³⁹. Τον ίδιο μήνα σε επιστολή του ο Major G.H.E. Abraham έγραφε «Η ελληνική κυβέρνηση - όσο είμαι ενήμερος- δεν διάκειται δυσμενώς έναντι των Βουλγάρων της Δυτικής Μακεδονίας. Ανυπομονεί να προστατεύσει τους Βουλγάρους στην περιοχή, οι οποίοι λέγεται ότι είναι Έλληνες στο φρόνημα, αν και μιλούν Βουλγαρικά. Αυτοί οι Βουλγαρόφωνοι κατανοώ ότι στο παρελθόν βοήθησαν έμπρακτα την ελληνική κυβέρνηση, και είναι ευπρόσδεκτοι ως εξαιρετικοί αγρότες και ως Έλληνες από κάθε άποψη εκτός από την γλώσσα. Όσον αφορά τους πραγματικούς Βουλγάρους, κάποια πίεση πιθανώς ασκήθηκε στο πρόσφατο παρελθόν για να τους κάνει να μεταναστεύσουν. Έχω πληροφορηθεί ότι –βλέποντας πώς έχουν κατακλυσθεί από μια θάλασσα Ελλήνων προσφύγων– έχουν πράγματι, στην διάρκεια του τελευταίου, ή των δύο τελευταίων χρόνων, αναχωρήσει σε σημαντικούς αριθμούς. Δεν υπάρχει πρόθεση να γίνει εντονότερη αυτή η πίεση. Η πίεση η οποία έχει πράγματι ασκηθεί δεν είναι άλλη από την εγκατάσταση ανάμεσα τους λογικού αριθμού ελλήνων προσφύγων»⁴⁰. Ο A. Lindsay, Γραμματέας της Μικτής Επιτροπής για την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, ανέφερε επίσης στην ΚτΕ ότι οι φήμες τις οποίες τα ενδιαφερόμενα Βαλκανικά κράτη διέδιδαν στο εξωτερικό σχετικά με σχέδιο της Ελληνικής Κυβέρνησης να μεταφέρει Μικρασιάτες πρόσφυγες από τα νησιά στην Δυτική Μακεδονία για να «καθαρίσει» την περιοχή από τους «Βουλγάρους» ήταν εντελώς ανυπόστατες⁴¹.

Ωστόσο λίγους μήνες αργότερα, 20.000 ανταλλάξιμοι πρόσφυγες από το εσωτερικό της Ανατολίας, οι οποίοι είχαν μεταφερθεί τους μήνες Μάιο -Νοέμβριο του 1924 στην Ελλάδα και παρέμεναν άστεγοι στην Αθήνα, αποφασίστηκε ότι έπρεπε να εγκατασταθούν ως αγρότες στις βόρειες επαρχίες της Μακεδονίας⁴². Η διαρκής άφιξη νέων προσφυγικών οικογενειών στις αγροτικές περιοχές δημιουργούσε προβλήματα όχι μόνο στους ντόπιους καλλιεργητές αλλά και στους πρόσφυγες οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί σε κάποιο κλήρο. Όλοι είχαν να μοιραστούν με τους επήλυδες ο,τιδήποτε είχαν στην κατο-

39. *Οπ. παρ.*, Επιστολή του Sir A. Salter, Απρίλιος 1925.

40. *Αρχ. ΚτΕ, οπ. παρ.* : G.H.E. Abraham to A. Lindsay, 29/4/1925.

41. Σε επιστολή του στον Sir John Campbell έγραφε « δεν γνωρίζω κανέναν στην Επιτροπή [Αποκαταστάσεως Προσφύγων] που να θεωρεί μια τέτοια κίνηση εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης ως πιθανή»: *Αρχείο ΚτΕ, οπ. παρ.*: A. Lindsay to J.K. Campbell, 30/4/1923.

42. Για τους λόγους της μαζικής εγκατάστασης προσφύγων στη Μακεδονία βλ. Ε. Κοντογιάργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, σ. 47-59.

χή τους, τα σπίτια, το νερό, τα χωράφια τους, το ψωμί τους, γιατί η άφιξη ακόμη και μιας προσφυγικής ομάδας (δέκα οικογενειών) καθιστούσε αναγκαία την αναδιανομή των κληρών, καθώς στα περισσότερα χωριά οι Μουσουλμανικές και απαλλοτριωτές γαίες είχαν διανεμηθεί προσωρινά σε ακτήμονες ντόπιους και πρόσφυγες καλλιεργητές. Στη Δυτική Μακεδονία, κυρίως στις περιοχές της Φλώρινας και της Καστοριάς, τα Τοπογραφικά συνεργεία και η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων αντιμετώπισαν μεγαλύτερες δυσκολίες από ότι σε άλλες περιοχές κατά την διαδικασία της προσωρινής διανομής κληρών σε πρόσφυγες και ακτήμονες καλλιεργητές, επειδή τα κτήματα των ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων ήταν διασπασμένα σε μικρά τεμάχια κατανεμημένα σε ένα πυκνό και πολύπλοκο κτηματολόγιο των ντόπιων καλλιεργητών. Σε αρκετές περιπτώσεις οι εποικιστικές υπηρεσίες έκριναν ότι ήταν απαραίτητο για πρακτικούς λόγους οι ντόπιοι μικροκαλλιεργητές να εγκαταλείψουν τα κτήματά τους και να πάρουν νέο κληροτεμάχιο σε μέρη που δεν ήταν, ή που δεν θεωρούνταν από τους χωρικούς, εξίσου εύφορα με αυτά που καλλιεργούσαν προηγουμένως⁴³.

Οι κοινωνικές, οικονομικές και ψυχολογικές επιπτώσεις αυτής της κατάστασης στους Σλαβόφωνους χωρικούς των μικτών αγροτικών οικισμών της Μακεδονίας ήταν σημαντικές. Στη συνείδηση των χωρικών ενισχύθηκε η εντύπωση πώς ό,τι συντελούνταν στην ύπαιθρο ήταν προσωρινό και πως η κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση μπορούσε να ανατραπεί οποιαδήποτε στιγμή. Το αίσθημα αυτό της ανασφάλειας τους έκανε να στραφούν στα γειτονικά Βαλκανικά κράτη για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους. Οι «υδαρούς συνειδήσεως» σλαβόφωνοι χωρικοί όταν είδαν να διαψεύδονται οι προσδοκίες τους για βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους κατάστασης ζήτησαν την παρέμβαση της Βουλγαρίας και της Σερβίας και εκδήλωσαν την επιθυμία τους να χαρακτηριστούν Βούλγαροι ή Σέρβοι, μερικές φορές επιλέγοντας τη μία ή την άλλη εθνικότητα, ανάλογα με το πού εκτιμούσαν ότι ήταν ωφελιμότερο γι' αυτούς να ενταχθούν.

Η κατάσταση που δημιουργήθηκε στη Μακεδονική ύπαιθρο, σε συνδυασμό με τα χρονίζοντα προβλήματα της περιοχής –κυρίως της Δυτικής Μακεδονίας– έδωσε την ευκαιρία στις κυβερνήσεις της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας να χρησιμοποιήσουν την παρουσία της μειονότητας των σλαβόφωνων ως μοχλό για να πραγματώσουν τις επιδιώξεις τους στην Ελληνική Μακεδονία⁴⁴. Η Βουλγαρία και οι Μακεδονικές Οργανώσεις εκμεταλλεύο-

43. Αρχ. ΚτΕ, C 129: Eddy's file No 14.

44. Οι Βουλγαρικές Μακεδονικές Οργανώσεις, σ' όλη τη διάρκεια του 1924, με την ανοχή της κυβέρνησης του Τσάνκοφ, προσπαθούσαν να δημιουργήσουν προβλήματα στις ελληνικές πα-

νταν συστηματικά τις υποτιθέμενες ή πράγματι μεροληπτικές ενέργειες των εποικιστικών υπηρεσιών σε βάρος των Σλαβοφώνων, αφενός για να δημιουργήσουν στη Δύση δυσμενές κλίμα κατά της Ελλάδος και αφετέρου για να αναπτύξουν οι δυσαρεστημένοι Σλαβόφωνοι κάτοικοι των ελληνικών περιοχών της Μακεδονίας μειονοτική συνείδηση. Μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ (29.9.1924), με το οποίο καθιερωνόταν ο χαρακτηρισμός, αν όχι όλων, τουλάχιστον ενός αριθμού των Σλαβοφώνων ως Βουλγάρων, στο προσκήνιο παρουσιάστηκε δυναμικά και η Γιουγκοσλαβία (Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων) η οποία προέβαλε αξιώσεις για την αναγνώριση δικαιωμάτων στη «Σερβική» μειονότητα της Μακεδονίας.

Η Γιουγκοσλαβία, η οποία μετά τους Βαλκανικούς πολέμους είχε ως κοινή επιδίωξη με την Ελλάδα την παγίωση του εδαφικού καθεστώτος και την ανάσχεση των αναθεωρητικών και εθνικιστικών βλέψεων της Βουλγαρίας, δεν είχε εκφράσει ως τότε καμμία αντίρρηση στο να θεωρεί η Ελλάδα τους Σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας Έλληνες και δεν είχε θέσει θέμα Σερβικής μειονότητας στη Μακεδονία μέχρι τότε. Είχε ωστόσο προσπαθήσει να γίνει κατανοητό από την ελληνική κυβέρνηση ότι θα αντιδρούσε σε περίπτωση που οι Σλαβόφωνοι θα χαρακτηρίζονταν «Βούλγαροι», γιατί αυτό θα δημιουργούσε πρόβλημα και στην ίδια για την πολιτική της απέναντι στους βουλγαρόφιλους κατοίκους του τμήματος της Μακεδονίας που είχε προσαρτήσει. Αν η Ελλάδα δεν σεβόταν την επιθυμία της θα προσέγγιζε την Βουλγαρία για να διεκδικήσουν από κοινού την ποθητή διέξοδο στο Αιγαίο και να διαιρέσουν της Ελληνική Μακεδονία σε ζώνες επιρροής⁴⁵. Παρόλο που η ελληνική κυβέρνηση δεν επικύρωσε τελικά το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ, η Γιουγκοσλαβία βρήκε την αφορμή να καταγγείλει την ελληνοσερβική συνθήκη του 1913, τον Νοέμβριο του 1925, και να πιέσει την Ελλάδα να επαναδιαπραγματευτεί μαζί της μια νέα συνθήκη στην οποία θα ικανοποιούνταν οι απαιτήσεις της για το ζήτημα της ελευθέρως ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, την εκμετάλλευση της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης- Γευγελής, την εξασφάλιση του πολεμικού ανεφοδιασμού της Γιουγκοσλαβίας μέσω της Θεσσαλονίκης σε περίπτωση πολέμου και την απόδοση της απαλλοτριωθείσης έγγειας περιουσίας της Μονής Χιλιανδρίου⁴⁶. Προβάλλοντας την αξίωση για α-

ραμεθόριες περιοχές και να τραβήξουν την προσοχή της ΚτΕ, με την ελπίδα ότι θα πετύχαιναν την αναγνώριση Βουλγαρικής μειονότητας στην Μακεδονία και την Θράκη και εν συνεχεία θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την περιοχή. PRO, FO 371/10663, C 828, M.Cheetham to A.Chamberlain, 31/12/1928.

45. ΑΥΕ, 1923-25, Β/37, 1.

46. Για το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ και τις επιπλοκές που δημιούργησε στις σχέσεις της Ελλάδας με τα γειτονικά της κράτη και την ΚτΕ βλ. Αρετή Τούντα- Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ, 1924-25*, Θεσσαλονίκη 1986. Τα διπλωματικά

να γνώριση δικαιωμάτων στη «σερβική» μειονότητα η πίεση αυτή γινόταν πιο αποτελεσματική.

Την άνοιξη του 1925, εξαιτίας της κατάστασης στην ύπαιθρο και της προπαγάνδας των Σέρβων, αρκετές οικογένειες εκδηλώσαν την επιθυμία τους να μεταναστεύσουν στη Σερβία. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη σύσταση ειδικής επιτροπής αποτελούμενης από αντιπροσώπους των ενδιαφερομένων Υπουργείων της Σερβικής Κυβέρνησης, δηλ. Εξωτερικών, Εσωτερικών και Αγροτικής Μεταρρυθμίσεως, η οποία ανέλαβε την εξέταση της κατάστασης και την προπαρασκευή της αποδημίας στη Σερβία. Με άδεια του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών δύο ανώτεροι υπάλληλοι του σερβικού Υπουργείου Εξωτερικών και ο διοικητής της Αστυνομίας Γευγελής περιόδευσαν την ελληνική ύπαιθρο επί τρεις μήνες περίπου και ανέλαβαν να διευκολύνουν την μετανάστευση των ενδιαφερομένων οικογενειών στην περιοχή της Γευγελής. Σε όσους επρόκειτο να μεταναστεύσουν η Σερβική Κυβέρνηση υποσχέθηκε ότι θα παραχωρούσε γη και όλα τα μέσα για να εγκατασταθούν. Παρόλο που οι υποσχέσεις αυτές δεν υλοποιήθηκαν πολλοί Σλαβόφωνοι εκφράσανε την επιθυμία τους να χαρακτηριστούν Σέρβοι και να αποδημήσουν.

Τον Αύγουστο και Οκτώβριο του 1925 Σλαβόφωνοι κάτοικοι από τα χωριά Περδίκκα και Ασβεστόπετρα της περιοχής Καϊλαριών (Πτολεμαΐδας) του νομού Κοζάνης έκαναν αίτηση στην ΚτΕ να παρέμβει και να αναγκάσει την Ελληνική κυβέρνηση να τους αναγνωρίσει δικαιώματα ως Σερβικής μειονότητας. Οι χωρικοί διαμαρτυρήθηκαν γιατί η Εποικιστική Υπηρεσία είχε απαλλοτριώσει ένα μέρος από την παραγωγή τους και από την περιορισμένη σε έκταση κτηματική τους περιουσία για να περιθάψει και να εγκαταστήσει πρόσφυγες από την Μ. Ασία. Ζητούσαν επίσης να τους επιτραπεί να έχουν Σερβικό σχολείο και εκκλησία. Επίσης Σλαβόφωνοι χωρικοί από την Μελίτη της Φλώρινας ζήτησαν να μεταναστεύσουν ως Σέρβοι υπήκοοι όταν πρόσφυγες κατέλαβαν τα κτήματά τους. Αλλα δεκαπέντε χωριά του Κάμπου της ίδιας περιοχής εκφράσανε την επιθυμία να τους αναγνωριστούν δικαιώματα ως Σερβικής μειονότητας. Σε ορισμένα από τα παραπάνω χωριά υπήρχε πράγματι πρόβλημα, λόγω της έλλειψης επαρκών γαιών, γιατί ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν υπερέβαινε τον αριθμό των Μουσουλμά-

γεγονότα που συνδέονται με τις Γιουγκοσλαβικές αξιώσεις, οι παραχωρήσεις που αναγκάστηκε να κάνει η κυβέρνηση του Πάγκαλου, η ακύρωσή τους μετά την πτώση του και η εξομάλυνση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων επί κυβερνήσεως Ε.Βενιζέλου μετά το 1928 έχουν ερευνηθεί επαρκώς. Βλ. ενδεικτικά Γιάννης Στεφανίδης, *Η Μακεδονία του μεσοπολέμου*, στο Ι.Κολιόπουλος-Ι.Χασιώτης (επιμέλεια), *οπ.παρ.*, τ.2, σ.88-96 και Κ.Σβολόπουλου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμη καμπή, Ιούλιος- Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977.

νων καλλιεργητών που είχαν αναχωρήσει με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Στον Πεοδίκκα π.χ. όπου ο πληθυσμός σύμφωνα με την απογραφή του 1920 ήταν 860 άτομα εγκαταστάθηκαν 710 πρόσφυγες ενώ είχαν αναχωρήσει 550 Μουσουλμάνοι⁴⁷. Σχεδόν όλα τα ορεινά Σλαβοφώνω χωριά της Φλώρινας, τα Κορέστια, στα οποία δεν εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες δεν έκαναν καμμία αντίστοιχη κίνηση με αυτή των χωριών του κάμπου υπέρ της Σερβίας.

Ο εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στην ΚτΕ απάντησε ότι τα κτήματα που είχαν χορηγηθεί στους πρόσφυγες ήταν Μουσουλμανικά ανταλλάξιμα και το θέμα παραπέμφθηκε στην αρμόδια επιτροπή για τον χαρακτηρισμό και τη διαχείριση της τεως Μουσουλμανικής περιουσίας, την Μ.Ε.Α.Π. Επιπλέον, υποστήριξε ότι οι διαμαρτυρίες και οι αιτήσεις των χωρικών ήταν προϊόν της Σερβικής προπαγάνδας, διότι οι χωρικοί που υπέβαλαν υπομνήματα στην ΚτΕ ήταν αγράμματοι και δεν μιλούσαν την Σερβική γλώσσα, γεγονός που εξηγούσε, κατά την άποψη πάντα της ελληνικής κυβέρνησης, και την μέχρι τότε αδιαφορία τους για την ίδρυση σερβικού σχολείου και εκκλησίας στα χωριά τους⁴⁸. Συγχρόνως ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Ι.Καναβός, έδωσε οδηγίες σε όλους τους κατώτερους διοικητικούς υπαλλήλους που ασχολούνταν με τον εποικισμό των προσφύγων να αραιώσουν τον προσφυγικό πληθυσμό στα χωριά που είχε δημιουργηθεί πρόβλημα, ώστε να εκτονωθεί η ένταση μεταξύ των δύο ομάδων και να περιοριστούν οι διαμαρτυρίες των σλαβοφώνων χωρικών που πρόσφεραν πρόσφορο έδαφος στην Βουλγαρία και την Σερβία για παρεμβάσεις και εκμετάλλευση του ζητήματος της μειονότητας υπέρ των εθνικών τους επιδιώξεων. Τελικά πολλοί από τους αγρούς που κατασχέθηκαν αυθαιρέτως αποδόθηκαν στους δικαιούχους αλλά αφού αυτοί κατέβαλαν κάθε προσπάθεια και υποβλήθηκαν σε οικονομικές δαπάνες δυσβάσταχτες. Χωρικοί για να επανακτήσουν 3-15 στρ. αγρών αναγκάστηκαν να ξοδέψουν 3.000-5.000 δρχ. Στην επαρχία Καϊλαριών η δυσανεξία των ντόπιων, όχι μόνο των σλαβοφώνων αλλά και των ελληνοφώνων, ήταν μεγάλη γιατί, παρόλο που είχαν σταλεί οδηγίες από το Υπουργείο Γεωργίας να μη καταλαμβάνουν οι πρόσφυγες τους αγρούς που ανήκαν μεν προηγουμένως σε Τούρκους αλλά τους νέμονταν οι ντόπιοι για μια τριετία τουλάχιστον, το Γραφείο Ανταλλαγής της επαρχίας για να μπορέσει να εγκαταστήσει χιλιάδες οικογένειες προσφύγων, που κινδύνευαν να πεθάνουν από

47. Οι αριθμοί από Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1994, Πίνακες στις σ. 74 και 81. Στην υποδιοίκηση Καϊλαριών όπου είχαν εγκατασταθεί 2.891 πρόσφυγες κατά τη απογραφή της στατιστικής του 1924 ο Γενικός Διοικητής Θεσ/νίκης σημειώνει ότι πρέπει να προστεθούν και 8.000 περίπου Πόντιοι εκ Κων/πόλεως λόγω μετακινήσεως τους εκ Παλαιάς Ελλάδος. ΑΥΕ, 1925/Β/40, ΓΔΘ προς Υπ.Εξ. 28/7/1924

48. ΑΥΕ, 1925/Α/24/3, Νο.4148, Β. Δενδραμής προς Sir Eric Drummond , Βέρνη 5/12/1925.

τις στερήσεις, αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει τις παραπάνω γαίες, οι οποίες άλλωστε δυνάμει του Πρωτοκόλλου της Γενεύης έπρεπε να δοθούν στους πρόσφυγες. Επιπλέον, η κατάσταση εξακολουθούσε να είναι έκρυθμη γιατί το Πρωτοδικείο Κοζάνης καθυστέρησε να εκδικάσει τις πολυάριθμες αιτήσεις των εντοπίων για αναγνώριση της νομίμου ή μη κατοχής και νομής από τους γηγενείς διαφόρων αγρών που είχαν αγοράσει με ιδιωτικά συμβόλαια από τους Οθωμανούς ιδιοκτήτες, παρά τις απαγορεύσεις της κυβέρνησης⁴⁹. Αυτές οι αντιφάσεις και οι καθυστερήσεις εμπόδισαν την ενσωμάτωση και αφομοίωση των χωρικών και δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για τις προπαγάνδες των γειτονικών κρατών.

Οι εκθέσεις των ουδετέρων μελών της Μικτής Επιτροπής για την ανταλλαγή των ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών ενισχύουν την άποψη ότι εκείνη ακριβώς την περίοδο ήταν πολύ διαδεδομένη η σερβική προπαγάνδα στη Δυτική Μακεδονία. Επιπλέον ο Sir Cheetham, Βρετανός παρατηρητής στη Σερβία, σημειώνει ότι πολλοί σλαβόφωνοι μετανάστευαν στη Σερβία γιατί ήταν εύκολο να αποκτήσουν τα κτήματα που είχαν εγκαταλείψει οι Μουσουλμάνοι που μετανάστευσαν από την Νότια Σερβία στην Τουρκία, ενώ άλλοι που είχαν ήδη μεταναστεύσει στη Βουλγαρία –ή είχαν υποβάλει αιτήσεις για μετανάστευση– για να αυξήσουν τις πιθανότητές τους να προστατεύσουν τα δικαιώματά τους επί της ακίνητης περιουσίας που κατείχαν στην Ελλάδα, αποποιούνταν την Βουλγαρική υπηκοότητα και αποκτούσαν Σερβικά διαβατήρια, ώστε να έχουν αυτή την φορά την υποστήριξη της Σερβίας.

Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η έννοια της εθνικής συνείδησης κατά την δεκαετία του 1920 εξακολουθούσε να έχει δυναμικές εκφάνσεις. Η εθνική ταυτότητα, όπως έχουν δείξει πολλές ανθρωπολογικές έρευνες, δεν είναι ένα σταθερό και παγιωμένο χαρακτηριστικό. Διαμορφώνεται από το οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον και τις κοινωνικές καταστάσεις μέσα στις οποίες δρά το κάθε άτομο και αναπτύσσει την αίσθηση ότι ανήκει σε μια κοινωνική ομάδα⁵⁰. Για ορισμένους σλαβόφωνους χωρικούς η επιλογή της μίας ή της άλλης εθνικής ταυτότητας εξακολουθούσε και αυτή την περίοδο να αποτελεί ένα μέσον για να προστατεύσουν ή να βελτιώσουν το κοινωνικο-οικονομικό τους status. Η διάψευση των ελπίδων τους για ένα καλύτερο αύριο με την αγροτική μεταρρύθμιση, η απογοήτευση και τα προβλήματα που βίωσαν οι σλαβόφωνοι αγρότες της ελληνικής Μακεδονίας στη διάρκεια των πρώτων χρόνων της προσφυγικής εγκατάστασης, κατά τα οποία η παρουσία των προ-

49. Οι αγορές γης που έγιναν με αυτό τον τρόπο είναι γνωστές ως «ανώμαλες δικαιοπραξίες». ΑΥΕ 1925/ Β37,13 και Β46, Νο 30/2, Θ.Κοντογιάννης, 14/7/1925

50. J.D.Toland (ed.), *Ethnicity and the State*, Political and Legal Anthropology Series, New Brunswick 1993, τ.9, σ.11-13.

σφύγων αναπόφευκτα έδρασε ανταγωνιστικά προς όλους τους ντόπιους καλλιεργητές, βοήθησε στο μετασχηματισμό ή την ενίσχυση της αίσθησης ότι αποτελούν κοινωνική και εθνική ομάδα με ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και συμφέροντα. Τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα στα χωριά της Μακεδονίας προκάλεσαν την προσέγγιση των σλαβοφώνων χωρικών που χαρακτηρίζονταν από τις αρχές ως «υδαρούς συνειδήσεις» με τον εθνικισμό των ομόγλωσσων γειτονικών τους κρατών και συνέβαλαν στην εθνική τους αφύπνιση. Οι ιδεολογικές τους επιλογές αποκρυσταλλώθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου⁵¹.

3. Οι στατιστικές. Προβλήματα ερμηνείας.

Στις ενότητες που προηγήθηκαν έγιναν αναφορές σε στατιστικά στοιχεία των ελληνικών υπηρεσιών για να ενισχυθούν τα όσα υποστηρίχθηκαν. Στην τελευταία αυτή ενότητα θα επιχειρηθεί μια γενικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων που θέτουν οι στατιστικές της περιόδου τις οποίες συντάσσουν όλα τα εμπλεκόμενα στη διεκδίκηση της Μακεδονίας, ή πιο συγκεκριμένα της σλαβομακεδονικής μειονότητας, μέρη. Παρά την προσπάθεια να δοθεί μια εικόνα που εξυπηρετούσε συγκεκριμένες σκοπιμότητες φαίνεται ότι κάποιες στατιστικές που συντάχθηκαν από τις ελληνικές υπηρεσίες στην διάρκεια του μεσοπολέμου, που δύσκολα θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν για την εγκυρότητά τους, μπορεί να επιτρέψουν ασφαλέστερες προσεγγίσεις του προβλήματος που σχετίζεται με τον αριθμό των σλαβοφώνων που παρέμειναν στην ελληνική Μακεδονία μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Ο ακριβής αριθμός των ατόμων που ανταλλάχθηκαν ανάμεσα στις δύο χώρες σύμφωνα με την Σύμβαση του Νειγύ δεν είναι γνωστός. Τον Οκτώβριο του 1922, σύμφωνα με τα στοιχεία που έδωσαν η Ελλάδα και η Βουλγαρία στην ΚτΕ, αναμένονταν να αναχωρήσουν περίπου 30.000 Έλληνες από την Βουλγαρία και 150.000 Βούλγαροι από την Ελλάδα. Μετά το 1923 μετανάστευσαν σχεδόν όλοι οι Έλληνες από την Βουλγαρία και 53.000 Βούλγαροι από την Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Μικτής Επιτροπής⁵². Επίσης 90 οικογένειες μετανάστευσαν στη Σερβία κατά τη διετία 1925-26 με σερβικά διαβατήρια που εκδόθηκαν από τις ελληνικές αρχές, ενώ ο αριθμός τους σύμφωνα με τους Σέρβους είναι πολύ μεγαλύτερος και ανέρχεται στις 200 οικογένειες.

Παρόλες τις επιφυλάξεις, είναι χρήσιμο να παρουσιαστούν και να συζητηθούν οι ελληνικές στατιστικές του Μεσοπολέμου, που δεν ήταν προσιτές

51. Ι.Κολιόπουλος, *οπ.παρ.*

52. St. Ladas, *οπ.παρ.*, σ.122

στους ιστορικούς μέχρι προ τινος, εξαιτίας των γενικών αρχειονομικών περιορισμών της πεντηκονταετίας αλλά και του ψυχοπολεμικού κλίματος. Οι ελληνικές στατιστικές που συντάχθηκαν αυτή την περίοδο δεν ήταν προϊόν μιας συστηματικής κατά άτομο απογραφής, αλλά στηρίζονταν σε υπολογισμούς των τοπικών διοικητικών και στρατιωτικών αρχών και παρουσίαζαν μια «εικόνα εγγύς της πραγματικότητας» σύμφωνα και με τις επιφυλάξεις που διατύπωναν οι ίδιες οι υπηρεσίες που τις συντάξανε. Το κοινό τους χαρακτηριστικό είναι η διάκριση του Σλαβόφωνου πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας σε κατηγορίες, ανάλογα με το φρόνημα και τη στάση που είχε υιοθετήσει κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα σε «Εξαρχικούς» ή «Σχισματικούς» ή «Βουλγαρόφρονες», σε «Πατριαρχικούς» ή «Ελληνόφρονες» ή «Γραικομάνους» (όπως τους αποκαλούσαν οι Βούλγαροι) και τέλος σε «ρευστής συνειδήσεως χωρικούς». Σ' αυτή την τρίτη κατηγορία ανήκαν όσοι δεν είχαν εκδηλώσει ανοικτά κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα και των Βαλκανικών πολέμων την προτίμησή τους για τη μια ή την άλλη παράταξη και που φαίνεται ότι ενδιαφέρονταν περισσότερο για μια χρηστή διοίκηση, η οποία θα αποκαθιστούσε την ειρήνη και την ασφάλεια στην περιοχή και θα βελτιώνει το βιοτικό τους επίπεδο με την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Κατά την σύνταξη των περισσότερων στατιστικών η διάκριση γίνεται ανάμεσα στις δύο πρώτες ομάδες, παρόλο που η τρίτη ομάδα φαίνεται ότι, τουλάχιστον στις περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας, ήταν αριθμητικά ισοδύναμη με τις δύο άλλες ομάδες των σλαβοφώνων που είχαν ταχθεί με το ένα ή το άλλο εθνικό στρατόπεδο, εξαιτίας της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής συγκυρίας του 19ου και των δύο δεκαετιών του 20ου αι.

Το 1924, πριν από την αναχώρηση των περισσότερων ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων και Σλαβοφώνων, σύμφωνα με μία απογραφή των Γενικών Διοικήσεων Θεσσαλονίκης και Θράκης υπήρχαν στη Μακεδονία 182.484 Σλαβόφωνοι. Περίπου 140.000 από αυτούς ήταν βουλγαρόφρονες, πρώην εξαρχικοί, και αποτελούσαν το 11,5% του πληθυσμού της Μακεδονίας τον χρόνο συντό⁵³. Μια άλλη στατιστική της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, η οποία καταγράφει τον πληθυσμό όπως ήταν στο πρώτο τέταρτο του 1925, υπολογίζει το σύνολο των Σλαβοφώνων σε 173,954 άτομα. Από αυτούς 97.836 (ή 7,1% του πληθυσμού) αναφέρονται ως εξαρχικοί και 76.118 (ή 5,5%) ως πατριαρχικοί. 11.238 άτομα από τους 97.836 εξαρχικούς επρόκειτο να μεταναστεύ-

53. ΑΥΕ/1925/Β/40, Νο 15087, Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης, 28/7/1924. *Οπ.Παρ., Πίναξ της εθνολογικής συνθέσεως της Ανατολικής Μακεδονίας, Γενικός Διοικητής Θράκης, Κομοτινή, 10/10/1924.*

σουν, οπότε ο αριθμός των Σλαβοφώνων εξαρχικών μειώνεται στους 86.398 που ήταν συγκεντρωμένοι στις περιοχές της Φλώρινας και Καστοριάς της Δυτικής Μακεδονίας, στην Πέλλα, τα Γιαννιτσά και την Καρατζόβα στην Κεντρική, και στην περιοχή των Σερρών στην Ανατολική Μακεδονία. Ο υπόλοιπος πληθυσμός της Μακεδονίας, δηλ. περίπου το 89%, αποτελούνταν από ντόπιους Έλληνες (ελληνόφωνους και βλαχόφωνους), πρόσφυγες Έλληνες, Εβραίους και έναν μικρό αριθμό Αλβανών Μουσουλμάνων και ρουμανόφιλων Κουτσόβλαχων⁵⁴. Με τα δεδομένα της στατιστικής του 1925 συμφωνούν και άλλες πηγές και εκθέσεις νομαρχών των παραπάνω περιοχών που συντάχθηκαν στην περίοδο του Μεσοπολέμου⁵⁵.

Η επίσημη ελληνική στατιστική του 1928 η οποία αναφέρει ότι στην Μακεδονία βρίσκονταν περίπου 82.000 Σλαβόφωνοι, φαίνεται ότι έλαβε υπόψη της μόνο αυτούς που στις προηγούμενες στατιστικές αναφέρονταν ως σχισματικοί. Το γεγονός ότι αυτοί που επέλεξαν να μείνουν στη Μακεδονία, παρόλο που μιλούσαν το σλαβικό ιδίωμα, ουδέποτε ζήτησαν να αποκτήσουν μειονοτικό σχολείο συνέβαλε στη διαμόρφωση της επίσημης θέσης της Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο ότι οι πληθυσμοί αυτοί δεν είχαν βουλγαρική εθνική συνείδηση. Οι 77.000 Πατριαρχικοί συγκαταριθμήθηκαν στον αριθμό των ελλήνων κατοίκων (ντόπιων ελληνόφωνων και βλαχόφωνων και προσφύγων). Αυτό προκύπτει και από σχετική έκθεση του Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας, Ι. Κανναβού, ο οποίος αναφέρει: «Θεωρούμεν ορθόν όπως μεταξύ του γηγενούς ελληνικού στοιχείου υπολογισθώσιν οι Βλαχόφωνοι Ελληνόφωνες, οίτινες ανέκαθεν ανέδειξαν τα ακραιφνή αυτών ελληνικά αισθήματα και οι οποίοι σχεδόν τελείως εξελληνίσθησαν, καταπολεμήσαντες έκτοτε την Ρουμανική προπαγάνδα, ως και οι Σλαυόφωνοι τώως Πατριαρχικοί, διότι καθ' όλον τον Μακεδονικόν αγώνα διετήρουν ελληνικά σχολεία και πλείστοι εξ αυτών επλήρωσαν δι' αίματος το ελληνικόν αυτών φρόνημα.»⁵⁶

54. ΑΥΕ,1925/Β/40, 2: «Συνοπτική Στατιστική του πληθυσμού της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας (Αρχάς 1925)», και *οπ.παρ.*, «Συνοπτική στατιστική πληθυσμού Δυτικής Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας 1925» (Κομοτηνή 19/11/1925). Οι συντάκτες των παραπάνω στατιστικών σημειώνουν ότι όλοι οι αριθμοί υπολογίσθηκαν κατά προσέγγιση βάσει του αριθμού των οικογενειών. Πρβλ. Ι. Μιχαηλίδης, «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές: Η περίπτωση των Σλαβοφώνων», δακτ. ανακοίνωση στο *16ο Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσ/νίκη, Μάιος 1994.

55. Ι. Κολιόπουλος, *οπ. παρ.*, σ.36-39.

56. ΑΥΕ,1925/Β/40,2, Νο 983, Ι. Κανναβός, 16/9/1925.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: 1916: Εθνολογική στατιστική του πληθυσμού της Ελληνικής Μακεδονίας

Νομοί	Έλληνες	Μουσουλμάνοι	Σλαβόφωνοι Εξαρχικοί	Βούλγαροι	Εβραίοι	Άλλοι	Σύνολο
Κοζάνης	146.563	56.032	2.513	—	—	—	205.108
Φλώρινας	71.367	27.858	39.764	—	—	—	138.989
Θεσσαλονίκης	331.192	123.553	30.410	1.912	62.030	7.424	556.521
Σερρών	107.431	20.335	17.974	—	1.500	—	147.240
Δράμας	96.062	125.522	13.281	—	2.900	—	237.765
Σύνολο	752.615	353.300	103.942	1.912	66.430	7.424	1.285.623
	58,54%	27,48%	8,08%	0,15%	5,17%	0,58%	100%

Πηγή: ΑΥΕ/1917/Β 55, Νο 6541, Ν. Πολίτης προς Ελληνική Πρεσβεία στο Παρίσι, Αθήνα 15/3/1916.

Πόλεις	Έλληνες	Μουσουλμάνοι	Σλαβόφωνοι Εξαρχικοί	Βούλγαροι	Εβραίοι	Ξένοι Υπήκοοι	Σύνολο
Κοζάνη	11.029	—	—	—	—	—	11.029
Φλώρινα	3.576	6.227	589	—	—	—	10.392
Θεσσαλονίκη	*86.204	30.000	—	1.800	61.400	4.300	183.704
Σέρρες	15.200	4.000	—	—	1500	—	20.700
Δράμα	13.500	9.800	—	—	600	—	23.900
Καβάλα	31.769	9.026	—	—	2.300	—	43.095
Νιγρίτα	4.529	—	—	—	—	—	4.529
Κιλκίς	3.200	—	—	72	—	—	3.272
Έδεσσα	7.069	3.305	803	—	—	—	11.177
Νάουσα	8.870	1.141	—	—	—	—	10.011
Βέροια	7.948	5.064	—	—	630	—	13.642
Καστοριά	6.315	1.565	—	—	—	—	7.880
Σύνολο	199.209	70.128	1.392	1.872	66.430	4.300	343.331
	58,02%	20,43%	0,40%	0,55%	19,35%	1,25%	100%

Πηγή: ΑΥΕ/1917/Β 55, Ν. Πολίτης προς Ελληνική Πρεσβεία στο Παρίσι, Αθήνα 12/3/1916 και όπ.παρ. [*Ο αριθμός των Ελλήνων στη Θεσσαλονίκη είναι 68.204 άτομα σύμφωνα με την δεύτερη επιστολή (15/3/1916). Προφανώς πρόκειται για λάθος κατά την αντιγραφή].

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: I. 1924. Εθνολογικός πίνακας του μη ελληνόφωνου πληθυσμού της Μακεδονίας (σε οικογένειες)

Γραφεία Εποικισμού	«Σλαβίζουσαι»	«Ρουμανίζουσαι»	Αλβανοί	Σύνολο	Έλληνες Ξενόφωνοι	Άλλοι
1. Βέροια	246	684	40	970	56	*50
2. Βοέμιτσα	1.565	100	100	1.765	977	
3. Γιαννιτσά	1.227	—	—	1.230	1.149	
4. Δράμα	5.251	—	—	5.251	—	
5. Έδεσσα	3.507	463	—	3.970	—	
6. Θεσ/νίκη	338	—	—	338	1.851	*14.000
7. Καϊλάρια	1.320	150	—	1.470	—	
8. Κατερίνη	—	—	—	—	903	**81
9. Καστοριά	4.393	55	—	4.994	1.771	
10. Κιλκίς	493	—	—	493	1.495	
11. Κοζάνη	—	248	—	248	—	
12. Λαγκαδάς	3	—	—	3	851	
13. Σέρρες	1.162	—	—	1.162	—	
14. Σιδηρόκαστρο	2.416	138	—	2.554	1.261	
15. Φλώρινα	7.669	213	—	7.882	2.097	
16. Καβάλα	—	—	—	—	—	—
Σύνολο	30.136	2.051	143	32.330	12.411	14.131

*Εβραίοι. **Κουτσόβλαχοι.

Πηγή: Αρχ. Κ. Δ. Καραβίδα, φ. 26, «Εθνολογικοί Πίνακες Μακεδονίας», Γενική Δ/νσις Εποικισμού Μακεδονίας, Τμήμα Στατιστικής προς Υπουργείο Γεωργίας, 3/3/1924.

II. 1924. Εθνολογικός πίνακας «μη ελληνοφρόνων γηγενών» και προσφύγων (σε οικογένειες)

Γραφεία Εποικισμού	Σύνολο μη ελληνοφρόνων	Πρόσφυγες	Αναλογία
1. Βέροια	970	2.904	0.33
2. Βοέμιτσα	1.765	2.548	0.68
3. Γιαννιτσά	1.230	2.284	0.53
4. Δράμα	5.251	8.277	0.63
5. Έδεσσα	3.970	6.855	0.57
6. Θεσ/νίκη	338	6.646	0.05
7. Καϊλάρια	1.470	5489	0.26
8. Κατερίνη	—	1.746	—
9. Καστοριά	4.994	1.534	3.26
10. Κιλκίς	493	10.041	0.05
11. Κοζάνη	248	7.015	0.035
12. Λαγκαδάς	3	7.806	~0
13. Σέρρες	1162	6.731	0.17
14. Σιδ/στρο	2.554	5.134	0.5
15. Φλώρινα	7.882	1.782	4.42
16. Καβάλα	—	6242	4.42
Σύνολο	32.330	83.070	

Πηγή: Αρχ. Κ. Δ. Καραβίδα, φ. 26, «Στατιστικός πίναξ αγροτικών προσφυγικών συνοικισμών από Σεπτεμβρίου 1922 μέχρι 31 Ιουλίου 1924» της ΓΔΕΜ.